

KNOCKIN' ON HEAVENS DOOR

God gaat mee met zijn tijd

Er is kennen, begrijpen, weten, aanraking, waarneming,
mening, voorstelling en naam
van Hem, en nog al het andere.
En toch laat Hij zich niet kennen,
noch uitspreken, noch noemen,
en is Hij niets van wat is,
en is Hij in niets van wat is te kennen,
en is Hij alles in alles en niets in niets¹.

Bijna 42 jaar geleden - in 1954 - viel de brief in de bus, en ik heb 'm al die tijd goed bewaard. "Lieve Jantje" - zo begon de brief van Tante Zuster - "heel hartelijk gefeliciteerd met je Eerste H. Communie. Jij hebt je natuurlijk al heel mooi voorbereid, en je hartje helemaal klaar gemaakt voor Onze Lieve Heer. De Frater zal jullie wel geleerd hebben hoe je dat moet doen. Nu heb je ook voor de eerste keer gebiecht. Toen is jouw zieltje helemaal mooi wit geworden. Laat het maar altijd zo mooi blijven, als het nu vandaag is. Dan komt Jezus heel graag bij je. Dat moet je vandaag maar aan Jezus vragen, je kunt nu alles krijgen."

God levert tegenwoordig maatwerk

De brief van Tante Zuster zit nu in een van de vroegste plakboeken, op dezelfde bladzijde als een weekrapport van de H. Hartschool, klas 2b, met punten voor gedrag (G), ijver (IJ) en katechismus (K), iedere week geparafeerd met de handtekening van mijn vader. "Voor Katechismus is 10 natuurlijk normaal", werd ten overvloede onder "Waardering der cijfers" nog eens vermeld. Uitgezonderd de eerste week - ziek! - prijkten er minimaal blauwe en veel rode, maar merendeels zelfs gouden tieners onder de K. Het jaarlijkse misdienaarsreisje naar de Efteling dat door de Fraters werd georganiseerd, bekroonde al deze wekelijkse inspanningen.

December 1995, de week voor kerst. Opnieuw trekken de billboards van modeconcern HIJ de aandacht. De 'kerstengel' van 1994 ('s avonds in gevleugelde uitvoering te zien) toont dit jaar niet alleen de kerstcollectie, maar brengt ook een duidelijke boodschap: "Twijfel niet", "Hij is er" en "Hij roept u tot zich". Twee collega-engelen in glas-in-lood zetten als backing vocals op de achtergrond de kerstboodschap van HIJ kracht bij. Het regent klachten bij de Reclamecode-Commissie: in drie dagen tijd ruim 1500 boze en verontwaardigde reacties. Nog vóór kerst wordt de reclamecampagne door de commissie 'nodeloos kwetsend' genoemd en HIJ biedt publiekelijk excuus aan.

Een wereld van verschil: 1954 en 1995. Het christelijke godsbeeld heeft in veertig jaar tijd een geweldige ontwikkeling doorgemaakt. Het lijkt erop alsof Gods kansen in de reclame momenteel hogere ogen gooien dan in de kerk en dat zijn engelen de kunst om de markt op te gaan beter verstaan dan ooit. In het programmaboekje over een studiedag rond kunst en religie stond onlangs te lezen dat zelfs God geen taboe meer is en hard op weg een culturele comeback te maken. *'Knockin' on heavens door' als de nieuwste trend in kunstenaarsland. Rob Scholte exposeert zijn opgeblazen auto, voorzien van een gedicht van Franciscus. Van 'Gebed in schoonheid' in het Rijksmuseum tot Gregoriaans op house-party's - God is 'in' als nooit tevoren²*. Globalisering van de hemelse economie? Het enige waaraan we in ieder geval niet hoeven twijfelen, is dat God tegenwoordig alom maatwerk levert.

Verschuivende godsbeelden

Volgens cijfers van het Sociaal Cultureel Planbureau geloofde in 1991 nog iets meer dan de helft van de Nederlandse bevolking in God. In datzelfde jaar beschouwde 52 procent zich gelovig, terwijl 16 procent een uitgesproken atheïstisch standpunt had (vgl. rapport *Secularisatie in Nederland 1966-1991*). Langdurig godsdienstpsychologisch en empirisch onderzoek onder jongeren heeft aangetoond, dat onder hen het geloof aan een persoonlijke God sterk is gedaald: ze hebben in toenemende mate onpersoonlijke godsvoorstellungen of het godsbeeld zegt hen überhaupt niet veel meer. Het spreken over God op de traditionele manier is voor hen een gepasseerd station³. Een analyse van het huidige godsdienstige klimaat, dat uitgangspunt vormde voor de najaarszitting 1995 van het Landelijk Pastoraal Overleg (LPO), wees uit dat het geloof in God voor veel mensen problematisch is geworden en dat van een levend geloof in een persoonlijke God nauwelijks sprake meer is⁴. Ook bij jongere kinderen is de manier van denken over God - zo blijkt uit onderzoek - aan veranderingen onderhevig (zie de artikelen van Ina ter Avest en Theo Kersten, elders in dit nummer).

Op zich geen nieuwe en opzienbarende constatering; wel kan men zich afvragen, wat zoal onder God en godsbeelden verstaan wordt. Want het spreken over godsbeelden⁵ lijkt vanzelfsprekend, maar is dat ook zo?

Vele namen en gezichten van God

Aanhangers van godsdiensten hebben zich al eeuwenlang beelden gevormd van hun God. Mensen hebben zich altijd al goden geschapen en wanneer bepaalde religieuze ideeën niet meer werkten, verdwenen ze meestal zonder veel ophef van het toneel en werden ze door andere vervangen. Onze voorstellingen van God zijn cultuur- en tijdgebonden en zijn derhalve voortdurend in beweging⁶.

Het verbod om beelden van God te maken wordt in het Oude Testament - waarin zich vooral een God van nomaden en trekkers manifesteert - meerdere malen herhaald⁷. Een glimp van Hem, JHWH, opvangen staat in bijbelse verhalen gelijk met de dood. De oude katechismus (die van 1948) gaf als antwoord op vraag 8 "dat we God niet kunnen zien, want Hij is de oneindig volmaakte Geest". Maar toch, stelt de *Katechismus van de Katholieke Kerk* (1995) met een beroep op Exodus 25, 10-22, heeft God toestemming gegeven om "afbeeldingen te maken, die op symbolische wijze de kennis van het mensgeworden Woord zouden voorbereiden: de bronzen slang bijvoorbeeld, de ark van het verbond en de cherubijnen⁸".

Theologen en filosofen uit alle tijden hebben tot op de dag van vandaag voortdurend vorm gegeven aan beelden van God: God als stoplap (Bonhoeffer), als 'le Grand Horlogier', de Grote Mechanicus, Big Brother enzovoort. Rahner zag God als het hoogste mysterie, Urs van Balthasar zocht Hem meer in de kunst dan in de logica en abstracties, de joodse theoloog Buber beschouwde religie als een persoonlijke ontmoeting met God, terwijl theologen als Tillich en Robinson juist van oordeel waren dat de persoonlijke God van het traditionele Westen zijn langste tijd had gehad. Een overtuiging, die door vele filosofen uit de tweede helft van de twintigste eeuw (Heidegger, Bloch, Horkheimer) werd gedeeld. Revolutionaire theologen als Vahanian, Altizer en Hamilton verklaarden God zelfs dood of stelden dat Hij niet langer hier op aarde werkzaam was (Van Buren) of alleen nog maar in fragmenten te vinden (Pohier). Hedendaagse theologen zoeken naar nieuwe wegen binnen een oude traditie (Beumer), beschouwen God als een goede, meelijdende en begrijpende kameraad (Whitehead) of schetsen de contouren van een nieuw religieus paradigma (Stufkens). Traditionele beelden van God hebben dus plaats gemaakt voor de nieuwe vraag naar God. De copernicaanse omwenteling zette de ontwikkeling van een geocentrisch naar een heliocentrisch

wereld- en godsbeeld in. Door de opkomst van de quantummechanica en de relativiteitstheorie (Einstein, Hawking, Bohr, Pauli e.a.) ontwikkelt het trinitarisch godsbeeld (Vader, Zoon en Heilige Geest) zich naar een vierdimensionaal godsbeeld: een kosmische religie, waarin aan God een hogere meetkundige structuur toegekend⁹. Wetenschap en techniek hebben aangetoond, dat 'de dingen' eigen wetmatigheden bezitten en dat de natuur een voortdurende cyclus is van oorzaak en gevolg, maar dat diezelfde dingen ook 'hun geheim' hebben (v.d. Beukel).

Veelkleurige verbeelding¹⁰

In de christelijke traditie zijn het vooral bijbelse metaforen uit het Oude Testament, die aan God beelden en namen hebben toegekend. Beelden en namen die enerzijds persoonlijke nabijheid of een vertrouwelijke relatie (zoals Schepper, Bevrijder, Vader) uitdrukken, anderzijds distantie en strengheid (zoals Koning, Rechter, Almachtige, Voorzienigheid) laten zien.

In boeddhistische zin is er geen sprake van een god als oorsprong van alle dingen in wie men kan geloven en op wie men mag vertrouwen, maar eerder een 'god' die men kan realiseren wanneer de eenheid in het bestaan wordt gerealiseerd.

De God van het joodse volk is een monotheïstische God, met wie sinds de Uittocht uit Egypte een bijzondere relatie werd opgebouwd. Hun God is een verborgen God, die niet kan worden beschreven of uitgebeeld¹¹. Hij trekt met het volk de woestijn door in een wolkkolom of vuurzuil (Ex. 13, 21), daalt neer in een wolk (Ex. 24, 16; 34, 5) of verschijnt in een brandende doornstruik (Ex. 3). Zijn Naam kan wel omschreven, maar niet uitgesproken worden: Adonai (Heer), JHWH (Ik ben die is).

In het hindoeïsme heeft God vele namen en achter alle namen schuilt het hoogste, diepste en omvattende. Elke voorstelling schiet tekort, God is boven alle denken verheven. Toch bestaan er talloze concrete voorstellingen van Bramhâ (scheppende kracht in de natuur), Vishnu (bloei en voedende kracht in de wereld), Shiva (regenererende kracht in de evolutie-cyclus) en de virâtha rupa (het allesomvattende beeld). Op deze manier wordt het goddelijke gerepresenteerd en gevisualiseerd in vele godenbeelden, *omdat* het goddelijke zo veelzijdig en onuitputtelijk én tegelijkertijd één is¹².

Ook de islam legt grote nadruk op de belijdenis van God als Schepper en Gods eenheid (ondanks de vele namen die Hij kan krijgen), waarvan de klassieke uitdrukking te vinden is in soera 112: "Zeg: Hij Allaah is één, God, de eeuwige. Hij baart niet noch is Hij verwekt,- En niet één is aan Hem gelijkwaardig". Ondanks het formele 'beeldenverbod' in de islam, brengen kalligrafische, geometrische en florale decoratiemotieven in de islamitische kunst en cultuur het numineuze en de goddelijke inspiratie van mensen op onnavolgbare wijze in beeld¹³.

Ook feministische theologen zijn op zoek gegaan naar nieuwe godsbeelden. Ze proberen God niet bóven de wereld, maar ín de wereld te vinden. In de feministische theologie is er van meet af aan veel aandacht geweest voor de godsproblematiek. Aanvankelijk richtte de kritiek van feministische theologen zich met name op het exclusieve, dominant mannelijke taal- en beeldgebruik: God als Vader, Schepper, Redder en Koning bijvoorbeeld. Later zijn zij zich vooral bezig gaan houden met de fundamentele veronderstellingen die hieraan ten grondslag liggen. In de feministische literatuur kregen de vragen naar het wezen en de aard van God voorrang boven de vragen naar de sexe van God. Feministische analyses zoeken momenteel vooral naar nieuwe taalvormen om uitdrukking te geven aan het numineuze, het heilige, aan beelden van God¹⁴.

Hoe verschillend godsbeelden in de grote wereldreligies mogen zijn, er zijn ook vele gemeenschappelijke elementen in te herkennen. De wijze waarop in al deze godsdienstige tradities het heilige, het numineuze in beeld wordt gebracht, laat iets zien van deze

gemeenschappelijke wortels en ervaringen, ondanks de cultuurverschillen die er tussen deze religies bestaan¹⁵.

Een toekomst voor God?

Karen Armstrong besluit haar indrukwekkende boek met een hoofdstuk, dat als titel heeft: *Heeft God toekomst?* Ondanks het leeglopen van de kerken, het door Sartre zo genoemde 'God-vormige gat', de door radicale theologen als Altizer, Van Buren en Hamilton 'dood' verklaarde God en alle twijfels omtrent het bestaan van God die wetenschappers in het verleden hebben geuit, meent Armstrong dat mensen van alle tijden en culturen in hun zoektocht naar de zin en bedoeling van het leven altijd in een bepaalde richting denken: "Ze worden er niet toe gedwongen, het schijnt de mens ingeschapen te zijn." Armstrong ziet hier een toekomst weggelegd voor de God van de mystici, omdat juist zij op expressieve wijze altijd hebben betoogd dat God geen objectieve feitelijkheid is die met wetenschappelijke argumentaties kan worden 'bewezen', maar dat Hij (of Zij) "een subjectieve ervaring is die op mysterieuze wijze in het diepst van ons eigen zijn wordt ervaren. Deze God (...) kan worden beschouwd als een vorm van kunst, verwant aan de andere prachtige kunstsymbolen die de onzegbare geheimenis, schoonheid en waarde van het leven tot uitdrukking brengen." Zo'n mystiek godsbeeld vereist - net als elke kunstvorm - de nodige intelligentie, discipline en zelfkritiek om mensen te beschermen tegen overmatige emotionaliteit en projectie. Een godsbenadering, die zich echter niet zo gemakkelijk eigen laat maken in onze gehaaste samenleving met zijn oppervlakkige communicatie. God is niet als voorverpakt instant-artikel verkrijgbaar, maar ten diepste een symbool van een werkelijkheid, die ons op onzegbare wijze overstijgt¹⁶. Ruim dertig jaar geleden al door de dichter J.W. Schulte Nordholt zó verwoord:

THOMAS

*Als God bestond dan viel hij met ons samen
hier op de aarde waar wij mensen zijn,
was hij het brood van ons, was hij de wijn,
was hij de stem waarvoor we ons zouden
schamen.*

*Was hij de groene ziel bij ons van binnen,
de vleugel die ons hart had aangeraakt,
het licht waarin ons leven was ontwaakt,
en onze pijn en wildernis van zinnen.*

*Hij is een glans die langs de sterren gaat,
een adem in het ontoegankelijk licht.
Hij is zo heilig dat hij niet bestaat.*

*Als ik hem niet aanraak met deze hand,
hem kus met deze mond, met dit gezicht
hem in mij opneem, en hij mij verbrandt.*

J.W. Schulte Nordholt,
uit: *Een lichaam van aarde en licht*, Den Haag, 1961

NOTEN

- 1 Pseudo-Dionysius de Areopagiet, *De Divinis Nominibus* ('Over Goddelijke Namen'), VII:3, geciteerd in Karen Armstrong, *Een geschiedenis van God; Vierduizend jaar jodendom, christendom en islam*, Anthos, Baarn, 1995, p. 150.
- 2 Programmaboekje, behorend bij de manifestatie *Over nix of inspiratie* (over kunst en religie), op 16 mei 1995 georganiseerd door de Oecumenische Studentengemeente van Utrecht en de Thomas More Academie; geciteerd door B. de Reuver in zijn artikel *De ideologie voorbij; Religieuze vorming op de drempel van de 21e eeuw*, in *Franciscaans Leven* 78(1995)6, 243-244.
- 3 Vgl. D. Hutsebaut, *Een zekere onzekerheid; Jongeren en geloof*, Acco, Leuven/Amersfoort, 1995, m.n. hfd. 2. Zie ook J.A. v.d. Ven/B. Biermans, *Religie in fragmenten; Een onderzoek onder studenten*, Kok, Kampen/Weinheim, 1994 (bespreking hiervan door Gerard Dekker in *Trouw*, 30 juli 1994).
- 4 Adrianus kardinaal Simonis, *Over God gesproken...* in *Op Tocht* 6(1995)9, p. 10.
- 5 Spreken en schrijven over gods-'beelden' lijkt haast een contradictio in terminis. Theologisch en levensbeschouwelijk spreken vindt nog altijd grotendeels plaats binnen een woordcultuur. De zich explosief ontwikkelende beeldcultuur bewijst, dat kijken en zien ons heel nieuwe perspectieven kunnen aanbieden met betrekking tot godsbeelden en levensbeschouwing en zingeving. Vgl. hiervoor de *Dekaloog*-films van Kieslowski, *Terminator*, *Blade Runner* enz. In Nederland en Vlaanderen zijn de laatste tijd publicaties verschenen van theologen en media- deskundigen (o.a. De Bleeckere, v.d. Berk, Verbeek, de Hahn, Hoekstra) op dit terrein. De Thomas More Academie is de afgelopen jaren bijzonder actief in het organiseren van cursussen rond film en levensbeschouwing. Uitgeverij Kok is onlangs een nieuwe reeks boekjes gestart onder de titel *Zin in film*. In ieder deel wordt een film besproken, die een hoog artistiek niveau heeft en een uitgesproken levensbeschouwelijke diepgang heeft. De Stichting Echelon in Amsterdam heeft een aantal onderwijsprojecten rond film en levensbeschouwing ontwikkeld, zoals *Mijn vader woont in Rio*.
- 6 Zie Karen Armstrong, *Een geschiedenis van God*, passim. In dit imponerende boek wordt de geschiedenis beschreven van de manier waarop mannen en vrouwen vanaf Abraham tot aan onze tijd tegen God hebben aangekeken. Vgl. ook C. Labuschagne, *Zin en onzin over God; Een kritische beschouwing van gangbare godsvoorstellingen*, Boekencentrum, Zoetermeer, 1994.
- 7 Ex. 20,4; Ex. 34,17; Deut. 27,15.
- 8 *Katechismus van de Katholieke Kerk*, nr. 2129.
- 9 Zie o.a. *Berichten en Belangen* 179 en *Voorwerk* december 1993, waarin verslag wordt gedaan van de VGL-studiedag over *De dingen hebben hun geheim*.

- 10 Voor de 'verbeelding van het heilige' zie *Verbum* 1995/6-7. In dit nummer komen auteurs uit christendom, hindoeïsme, jodendom en islam aan het woord over hoe in deze godsdienstige tradities vorm wordt gegeven aan 'het numineuze'.
- 11 Zie C. Sinnema, *Van buiten naar binnen*, in *De wereld van het jonge kind*, december 1995, p. 150-154.
- 12 Zie H. Rambaran, *Kunst en levensbeschouwing in het hindoeïsme*, in *Verbum* 62(1995)6-7, 130-138.
- 13 Zie M. Willemsen en Ch. Huygens, *Kalligrafie en koranschool*, in *Verbum* 62(1995)6-7, 145-150. In dit artikel wordt o.a. gebruik gemaakt van de expositie *Dromen van het paradijs*, die nog tot 6 januari 1997 te zien is in het Museum voor Volkenkunde in Rotterdam.
- 14 Maaïke de Haardt, *Dichter bij de dood* (dissertatie TFT 1993, p. 206).
- 15 Zie H. Vroom, *Geen andere goden*, Kok, Kampen, 1993.
- 16 Vgl. Armstrong, o.c., p. 438-439.

LITERATUUR

- K. Armstrong, *Een geschiedenis van God; Vierduizend jaar jodendom, christendom en islam*, Anthos, Baarn, 1995.
- H. Arts, *Waarom geloven in God?* Davidsfonds, Leuven, 1996.
- K. Blei, *Veertig jaar denken over God*, Kok, Kampen, 1993.
- J. Demeij, *Op zoek naar God; Een historische projectie*, Damon, Best, 1994.
- H. v. Gerven, *God is altijd voortvluchtig*, Ten Have, Baarn, 1992.
- M. Heyndriks, *"...En Gij geeft ons een andere toekomst"; Over het christelijk geloof en zijn gestalte tussen gisteren en morgen*, Peeters, Leuven, 1991.
- A. Imbens-Fransen, *God in de beleving van vrouwen*, Kok, Kampen, 1995.
- J. Jäger-Sommer, *God opnieuw gedacht; Verantwoordelijkheid voor de schepping in feministisch perspectief*, Ten Have, Baarn, 1995.
- C. Labuschagne, *Zin en onzin over God; Een kritische beschouwing van gangbare godsvoorstellingen*, Boekencentrum, Zoetermeer, 1994.
- N. ter Linden, *In de buik van God*, Kok, Kampen, 1995.
- B. Rootmensen (eindred), *Van God los; Over oude en nieuwe godsbeelden*, Meinema, Zoetermeer, 1995.
- D. Sölle, *Er moet toch meer zijn: nadenken over God*, Ten Have, Baarn, 1993.

S. de Vries, *Door de sluier heen; Hoe God zich laat kennen*, Meinema, Zoetermeer, 1996.

H. Vroom, *Geen andere goden*, Kok, Kampen, 1993.

R. Walter, *God heeft wel honderd namen*, Ten Have, Baarn, 1986.

Beelden van God; Oriëntaties op het denken en spreken over God in onze tijd, Meinema, Delft, 1988 (*Ter Sprake*-reeks 47).

God: bekende onbekende, themanummer *Geest en leven* 70(1993)4.

God zoeken in een impasse, themanummer *Speling* september 1995.

Godsbeelden in het Oude Testament, themanummer *Schrift* 162 (december 1995).

Wat zeg ik als ik God zeg, themanummer *M3* 1995/4.